HUMANISTIČKE STUDIJE

3|2017

Univerzitet
Donja Gorica

ČASOPIS
HUMANISTIČKE STUDIJE

Glavni i odgovorni urednik:
Dragan K. Vukčević

Urednica broja „O Evropi”:
Ljubinka Trgovčević Mitrović

Redakcija:
1. Đorđije Borozan (Podgorica);
2. Radule Knežević (Zagreb);
3. Ilija Vujačić (Beograd);
4. Dragica Vujadinović (Beograd);
5. Milan Podunavac (Podgorica);
6. Cirila Toplak (Ljubljana);
7. Mirjana Maleska (Skoplje);
8. Asim Mujkić (Sarajevo).

Savjet:
1. John Keane (Sidney);
2. Nenad Dimitrijević (Beograd);
3. Čedomir Čupić (Beograd);
4. Olga Breskaja (Vilnius);
5. Ana Krasteva (Sofija, Lyon);
6. Panos Ljoveras (Solun);
7. Đuro Šušnjić (Beograd);
8. Radovan Vukadinović (Zagreb);
9. Tonko Maroević (Zagreb);
10. Viljam Smirnov (Moskva);
11. Rudi Rizman (Ljubljana);
12. Alpar Lošanc (Novi Sad);
13. Vesna Kilibarda (Podgorica);
14. Stefano Bianchini (Bologna);
15. Lidija Basta Fleiner (Freiburg);
16. Hans-Georg Ziebertz (Würzburg);
17. Ratko Božović (Beograd).

Sekretar: Nikola Zečević

Dizajn: Mile Grozdanić

Priprema za štampu: Bojan R. Popović
Medeon, Podgorica

Lektura i korektura: Valentina Knežević

Izdavač: HS, UDG

Podgorica,
2017.

3|2017

SADRŽAJ

DRAGAN VUKČEVIĆ Uvodna riječ
glavnog i odgovornog urednika /5/

DIO I TEMA BROJA: O EVROPI
MILAN PODUNAVAC Politička ideja Evrope /9/
GORAN GRETIĆ Kriza ideje ujedinjenja Europe /27/
ASIM MUJKIĆ Europa i Zapadni Balkan u populističkom ruhu /45/
TIHOMIR CIPEK Rusija i Europska unija. Što je ostalo od partnerstva? /61/
ILIJA VUJAČIĆ Kontekstualnost ustavnog patriotizma
— crnogorska perspektiva /77/
NATAŠA JOVANOVIĆ Šta je novo u savremenom evropskom
orijentalizmu? Jedan teorijski ekskurs o (pre)naglašavanju
nasleđa Ibn Halduna u savremenoj socijalnoj misli /97/
RADOSLAV RASPOPOVIĆ Promjene u definisanju
spoljnopolitičkih zadataka crnogorske diplomatije u drugoj
polovini XIX i na početku XX vijeka /115/
BORO VUČINIĆ Balkanski aspekt migracione krize u Evropi /139/

DIO II STUDIJE
LIDIJA ČEHULIĆ VUKADINOVIĆ Međunarodne
organizacije u suvremenim međunarodnim odnosima /163/
FILIP IVANOVIĆ Nevidljiva ljepota i njene vidljive
predstave: Estetika Dionisija Areopagita /177/
PREDRAG ZENOVIĆ The Normative Flaws of Liberal Culturalism /191/

DIO III RECENZIJE
RADULE KNEŽEVIĆ *Suvremena politička teorija*, Crnogorska
akademija nauka i umjetnosti, Podgorica, 2017. (Milan Podunavac) /221/
ĐORĐIJE BOROZAN *Crnogorske dinastije: Vojislavljevići, Balšići,
Crnojevići*, CID, Podgorica, 2017. (Ilija Vujačić) /225/
O identitetu, Crnogorska akademija nauka i
umjetnosti, 2015. (Nikola Zečević) /233/
ILIJA VUJAČIĆ *Saznanje i* politika, Nacionalna zajednica Crnogoraca
Hrvatske / Disput, Zagreb, 2014. (Predrag Zenović) /239/

DIO IV IN MEMORIAM
Prof. dr Lidija Čehulić Vukadinović (1966–2017) (Nikoleta Đukanović) /245/

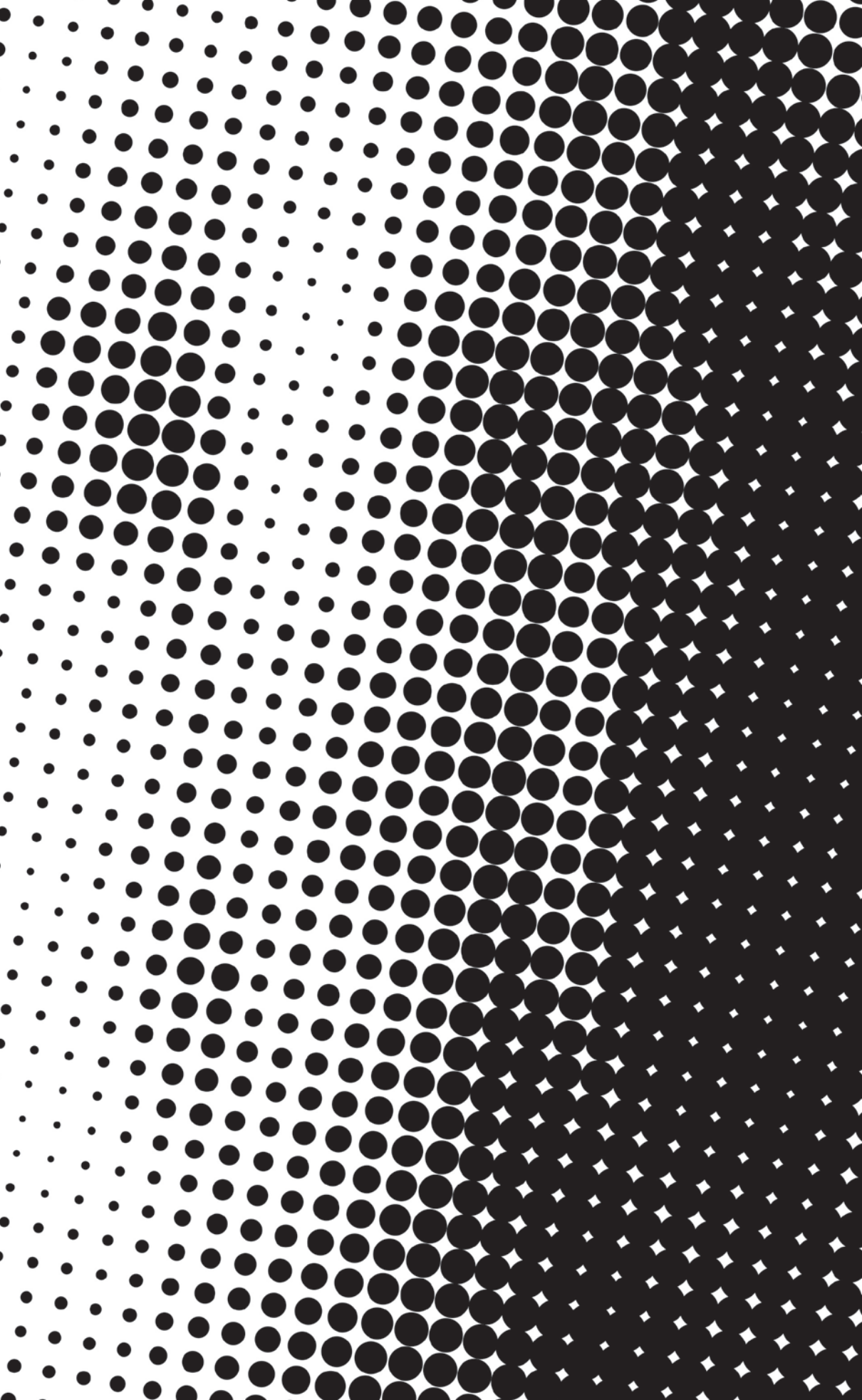

O identitetu, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Podgorica, 2015. (Nikola Zečević)

Živjeti u društvu u kojem prevladava fascinacija identitetom, i u kojem je identitet uzrok višestrukih političko-socijalnih dihotomija i diskordija, a ne baviti se njegovom istorijskom genezom i reperkusijama, te empirijskim posljedicama, predstavlja karakterističan oblik društvene neodgovornosti. Iako se pitanje identiteta u Crnoj Gori obično prelamalo i koncentrisalo oko anahronih etno-nacionalnih koncepcija, i nije izlazilo iz ovog krutog i ograničavajućeg spektra, potreba za njegovom širom fenomenološkom i teorijskom opservacijom nije ostala neprimjetna. U tom smislu možemo reći da je *Crnogorska akademija nauka i umjetnosti* dala nemjerljiv doprinos, ne samo crnogorskoj, već i široj naučnoj zajednici, objavljivanjem kapitalnog djela *O identitetu*, koje sadrži radove sa istoimenog međunarodnog naučnog skupa, održanog u Podgorici 11. i 12. aprila 2013. godine, u organizaciji CANU.

Spomenuto djelo otvara tema *Tri misli o identitetu*, u okviru koje akademik Dragan K. Vukčević uviđajući fluidnost i višespratnost identiteta, napominje kako se svijet duhovnosti povlači pred agresivnom materijalnošću, u kojoj je „zadovoljstvo postalo bitnije od sreće (...) a rast značajniji od razvoja", te konstatuje dramatičnost i neizvjesnost izbora između *prilagođavanja* i *pobune*. Ipak, posebno je značajan njegov osvrt na pitanje crnogorskog identiteta, u okviru kojeg dijagnostifikuje činioce koji su artikulisali njegovu dramatičnost, i to najprije zakašnjelu modernizaciju, deficitarnost institucija (i svijesti o njima), te neplaniranje elita. Kako Vukčević naglašava, težište crnogorskog identiteta je potrebno pomjeriti „sa nacije na državu", sa kulturnog na političko, sa iracionalnog na racionalno; napominjući da uzimanje države kao središta oko kog će se oblikovati crnogorski identitet, ne znači negiranje nacionalnih identiteta u Crnoj Gori. Takav zaključak koincidira sa metaforičkim prikazom crnogorskog mentaliteta kao *tvrđave*, koju je potrebno zamijeniti metaforom *mosta*.

Zatim slijedi osvrt prominentnog profesora sa Univerziteta u Ljubljani i harvardskog đaka, Rudolfa M. Rizmana o identitetu u vremenu globalizacije, te markantno razmatranje o svojstvima vlastitosti i drugosti, akademika Tonka Maroevića (HAZU) — *Ljuske identiteta*. U istom, iz perspektive književnosti, Maroević navodi primjere stvaralačke bifurkacije i kontrastnog karaktera modernih pisaca,

notirajući Džojsov polilingvizam, Sioranovu bilingvalnost ili Beketove jezičke konverzije, ali na kraju završava pričom o ličnom identitetu: „Stoga najradije govorim o ljuskama identiteta, o tanjim ili debljim slojevima od kojih me svaki u stanovitoj mjeri određuje". Poseban utisak ostavlja i argumentativna analiza *Prijepori identiteta*, prof. dr Radula Kneževića sa Sveučilišta u Zagrebu, u kojoj se zaključuje: „Nije sporno da je identitet konstrukcija. Ali teško je osporiti i to da koncept identiteta zahvaća neke bitne dimenzije političkog polja, te da je on za političku znanost, odnosno političku kulturu neizostavan pristup i predmet istraživanja". Nadalje, prof. dr Anđelka Milić (1942–2014.), nekadašnja profesorica Univerziteta u Beogradu i osnivačica prve katedre rodnih studija na Balkanu, na izvanredan način kontekstualizuje talase feminizma i postfeminističku teoriju uz pojmove roda, pola, identiteta i integriteta. Prof. dr Antun Sbutega, ambasador Crne Gore pri Svetoj Stolici, u svom radu, koji *progovara* o transcendentnoj i istorijskoj dimenziji individualnog i kolektivnog identiteta, epigramski bilježi: „Tako se Jugoslavija dezintegrisala jer nije imala jako vrijednosno jezgro u stanju da njene razne djelove održi na okupu u harmoničnoj ravnoteži".

Prof. dr Ilija Vujačić, sa Univerziteta u Beogradu, u svom radu *Politika identiteta i političke institucije* pravi valjanu uvodnu kritiku liberalnog univerzalizma: „Važan faktor koji je doveo do teorijskih i praktično-političkih pomjeranja od „politike interesa" — koja je do tada dominirala u političkoj nauci i javnim politikama — ka „politici identiteta", jeste načelna nespremnost liberalnog univerzalizma da prihvati kulturnu diferencijaciju". Vujačić nadalje konstatuje postojanje dvije vrste grupnih identiteta — *neetničkih* i *etničkih*, zapažajući njihov pluralizam, ali upozoravajući na opasnost radikalnog multikulturalizma, te postliberalne i komunitarne doktrine. Pitanje nacionalnog identiteta i nacionalističkih izvora dvojnog državljanstva, uz akcenat na Rumuniju, Mađarsku i Hrvatsku, veoma umjesno analizira prof. dr Slaven Ravlić sa Sveučilišta u Zagrebu, uz vještu konstataciju: „Očito je da u Evropi ne samo da nema čistih koncepcija nacionalnog identiteta i politika građanstva, one na Zapadu nisu čisto građanske, niti su one na Istoku čisto etničke, nego, štoviše, i u mnogim zapadnim, „starim" demokracijama (Njemačka, skandinavske zemlje) vrlo je snažno, pa i dominantno etničko shvaćanje nacionalnog identiteta."

U svom radu *Moderni politički identitet i utemeljenje novih poredaka*, prof. dr Milan Podunavac sa Univerziteta Donja Gorica, obrazlažući normativnu ulogu političke teorije, iznosi posve meritornu tvrdnju da u mnogim zemljama nedostatak zajedničkog identiteta predstavlja glavni problem u podršci stabilnoj ustavnoj demokratiji na nivou nacionalne države. U tom smislu, Podunavac dodatno analizira situaciju na bivšem jugoslovenskom prostoru: „U načinu na koji oblikuju obrazac bazičnog konsenzusa i kolektivnog identiteta, zemlje u regionu mogu se podeliti na dve odvojene grupe. Prva pripada onoj vrsti nekonstituisane političke zajednice bez stabilne percepcije

zajedničkog grupnog identiteta (Bosna i Hercegovina, Crna Gora, Makedonija). Drugi tip zemalja (Hrvatska, Srbija) pripada jednonacionalnoj i nacionalističkoj formi izgradnje države i nacije." Prof. dr Šaćir Filandra, sa Univerziteta u Sarajevu, analizira proces zakašnjelog konstituisanja bošnjačke nacije, uz komentar kako je evropska ideja nacionalizma Bošnjacima bila tuđa, zbog njihove vlastite predstave o vjerskoj i kulturnoj posebnosti, te izražene „domovinske svijesti". Za razliku od bosanskih Srba i Hrvata, kojima je konfesionalno-nacionalna identifikacija putem crkve (religije) bila instrument kolektivizacije, kod Bošnjaka to nije bio slučaj, konstatuje Filandra. Bošnjaci u religiji nijesu mogli tražiti osjećaj kolektivne pripadnosti, jer je islam bio poveznica sa Osmanlijama, već su se prije svega identifikovali sa teritorijom, vlašću i državom: „Unutar rastućih nacionalnih pokreta Srba i Hrvata u Bosni i Hercegovini izjednačavani su Bošnjaci s islamom, a islam sa Turcima. Ovo poistovjećivanje Bošnjaka s Turcima bilo je rodno tlo svih budućih konfesionalno-etničkih sukoba." Istorijsko rakursiranje identiteta se nastavlja u radu *Vidovdan, sporan narodni praznik,* prof. dr Božidara Jezernika, sa Filozofskog fakulteta u Ljubljani. Osim što konstatuje da je Vidovdan, kao srpski crkveni i nacionalni praznik kreacija novijeg datuma, on ga tretira i kao neuspješan pokušaj jačanja društvene i kulturne kohezije u Kraljevstvu Srba, Hrvata i Slovenaca. Prema Jezernikovim riječima, vidovdansku mitologiju (koju označava kao predmodernu) utemeljio je crnogorski vladika Petar II Petrović Njegoš, a dovršio je knjaz/kralj Nikola Petrović Njegoš: „Žrtvovanje pojedinca za zajednicu bilo je u skladu s etikom plemenskog društva, a na osnovu te etike moglo se obraćati ljudima u vreme ekspanzije nacionalizma (...) Ali na njoj se nije moglo graditi moderno društvo." Jezernik na koncu zaključuje kako je veličanje srpske mitologije kao državne mitologije troimenog naroda, vremenom predstavljalo sve veći kamen spoticanja, ne samo za Hrvate i Slovence, već i za manjinske narode (Albance, Mađare, Njemce) ili tada nepriznate kolektivitete, poput Bošnjaka i Makedonaca.

Prof. dr Nikola Samardžić sa Univerziteta u Beogradu, pišući o krizi urbanog identiteta, temeljno analizira slučaj Beograda, u kontekstu različitih globalnih izazova. Osim što označava Beograd kao primjer koji odudara od istočnoevropskog posttotalitarnog obrasca razvoja, on sugeriše da je u pitanju „evropska prestonica koja je pretrpela najviše razaranja, migracija, ekonomskih kriza i kriza identiteta u poslednja dva veka moderne istorije". On istovremeno identifikuje građanski sloj (nekada simbol Beograda) kao glavnog krivca za nerazumijevanje globalnog razvoja i okretanje istorije u suprotnom smjeru. Pod ovovremenim globalnim izazovima, on prevashodno preispituje mogućnost obnove političke i ekonomske solventnosti zapadnih demokratija, na koje je Beograd ekonomski, kulturno i politički usmjeren. Nadalje, ovom izdanju su značajno doprinijeli svojim radovima: akademik Zoran Lakić (CANU), prof. dr Sonja Tomović Šundić (Univerzitet Crne Gore) sa svojom filozofskom

raspravom *Identitet i vrijednosti*; prof. dr Dragica Vujadinović (Univerzitet u Beogradu), koja je detaljno pisala o smislu, izazovima i perspektivama evropskog ustavnog patriotizma; prof. dr Siniša Tatalović (Sveučilište u Zagrebu), koji promoviše dilemu da li liberalna demokratija može omogućiti etničkim manjinama da u budućnosti budu faktor bezbjednosti i stabilnosti demokratskih zemalja; prof. dr Slobodan Vukićević (Univerzitet Crne Gore), koji se bavio sociološkim teorijsko-metodološkim pristupima izučavanja identiteta; prof. dr Ivana Jelić (Univerzitet Crne Gore), koja je tumačila identitet u kontekstu prava na različitost u međunarodnom pravu; mr Petar Marković (Univerzitet Donja Gorica) koji tropološki analizira koncept *evropeizacije* Evrope, odnosno potrage za postnacionalnim identitetom; mr Branko Bošković (Univerzitet Donja Gorica), koji nam precizno i didaktički približava pojam identiteta u sociologiji Entoni Gidensa; prof. dr Mileva Filipović, koja apstrahuje epistemološke kontroverze u odnosu na identitete roda, pola i žene; dr Maja Bogojević (Univerzitet Donja Gorica) koja piše o rodnoj reprezentaciji u jugoslovenskom autorskom filmu; prof. dr Tatjana Bečanović (Univerzitet Crne Gore) koja analizira odnos između identiteta i književnog teksta; te prof. dr Rajka Glušica, koja legitimiše korelaciju između jezika i identiteta.

Zanimljivo je spomenuti i dva rada koja se bave predmodernim/ranomodernim identitetom ljudi sa prostora današnje Crne Gore. Prof. dr Saša Brajović, sa Odeljenja za istoriju umetnosti Filozofskog fakulteta u Beogradu, analizira identitet i prezentaciju Bokelja u baroknom dobu, uz poseban osvrt na personalnost Andrije Zmajevića, Ivana Krušale i Josipa Marinovića. Sa druge strane, predmet glavnog interesovanja njenog rada je identitet bokeljskih katolika, o kojem veli: „Pripadnost Veneciji, tzv. *venezianità*, presudna je sila formiranja novovekovnog bokeljskog identiteta. Znatno kasnije interpretacije zanemarile su da su bokeljski patriciji, pomorci, sveštenici, literati, kako iscrpno svedoče dokumenti i vizuelna kultura, bili ponosni građani Republike koja je zbog svoje stabilne i dugovečne uprave bila ugledni evropski državni entitet. (...) Podjednako važna za oblikovanje bokeljskog identiteta bila je i konfesionalna pripadnost. Vezanost za Katoličku crkvu, naročito u vremenu stalne opasnosti od Turaka, bila je posebno snažno izvorište i potvrda vlastitog integriteta." Sa druge strane, mr Vuk Uskoković sa Univerziteta Donja Gorica, u svom radu *Identitet Crne Gore u prvoj polovini osamnaestog vijeka*, pravi racionalni diskontinuitet sa nacionalnim istoriografijama, koje su (bivale) sklone iznalaženju kojekakvih kontinuiteta i „tradicija", te tretiranju predmodernog identiteta kao prefiguracije modernog identiteta. Uskoković u tom smislu insistira na onovremenoj Crnoj Gori kao ranomodernoj političkoj zajednici, čiji identitet treba razumijevati u svjetlu tog originalnog konteksta, bez nacionalnih preokupacija koje dolaze u devetnaestom vijeku i kasnije, te zaključuje: „Savjesni istoričar teško da može doći do zaključka da predmoderni Crnogorci imaju jednoobraznu, istoznačnu, isključivu

i esencijalističku predstavu o svom identitetu. Oni su, da se poslužim modernim *clichéom* koji nikako ne želi da pomiri dvije u osnovi lažne predstave o predmodernim Crnogorcima, istovremeno i „Srbi" i „Crnogorci"; ovo prvo u smislu da baštine makar na ideološkom i retoričkom nivou crkveno i pravno nasljeđe srednjovjekovnog srpskog carstva, a ovo drugo u smislu da žive u političkoj zajednici preko koje definišu svoj neposredni politički identitet; uza to su i mnogo što drugo."

Ovom djelu su takođe značajno doprinijeli i prof. dr Nevenka Bogojević-Gluščević (Univerzitet Crne Gore), koja je pisala o intestatskom nasljeđivanju u srednjovjekovnom Kotoru; dr Radenko Šćekić (Istorijski institut Crne Gore), koji se osvrnuo na pitanje kulturnog identiteta i globalne stvarnosti u 21. vijeku; mr Milun Lutovac (Univerzitet Donja Gorica), koji se bavio institucionalnim identitetom Univerziteta Donja Gorica; mr Zorica Mrvaljević (Muzeji i galerije Podgorice) sa temom *Kulturni identitet i globalizacija*; Miraš Martinović, koji je kroz omaž Pavlu Mijoviću označio kulturno nasljeđe kao važno identitetsko znakovlje; prof. dr Radovan Bakić, koji je referisao o demografskoj eroziji sela i tradicionalne kulture u Crnoj Gori; dr Slobodan Jerkov sa radom *Narodno muzičko stvaralaštvo i globalizacija*; dr Vojislav D. Nikčević sa faktografski bogatom temom *Etnički slojevi Crne Gore*; dr Dragana Kujović (Istorijski institut Crne Gore) koja je pisala o pseudoorijentalnom antroponimijskom neologizmu, kao pokušaju ili načinu osavremenjavanja antroponimijskog inventara; dr Vukić Ilinčić sa analizom narodnog stvaralaštva u časopisu „Zapisi", kroz poređenje sa savremenim vrjednovanjem; doc. Vedrana Marković i doc. Jelena Martinović — Bogojević (Univerzitet Crne Gore) koje su pisale o mogućnostima interkulturalnog dijaloga, u kontekstu identiteta i muzike u multikulturalnom društvu; mr Miomirka Lučić i mr Predrag Živković (Univerzitet Crne Gore) koji su se osvrnuli na iskušenja globalizacije i duh potrošačke kulture; Lucija Đurašković, sa svojim radom *Kult Sv. Georgija u hrišćanskoj tradiciji Boke Kotorske i tokovi savremene evropske kulture*; te Vasilije Mujo Spasojević koji je obrazložio uticaj globalizacije na neke segmente svadbarskih običaja u Crnoj Gori.

Značaj ovog djela, izložen na početku prikaza, nije dovoljno samo konstatovati. Neophodno je primijeniti njegove ocjene i zaključke, i tretirati ga kao uput za izgradnju racionalnijeg i fleksibilnijeg odnosa prema svim identitetima koje prepoznajemo i uviđamo. Činjenica da je djelo ovakvog kvalitativnog i kvantitativnog opsega (662 stranice), iza čijih korica stoje najznačajnija imena iz oblasti društvenih i humanističkih nauka sa prostora bivše Jugoslavije (do nedavno) skoro pa prećutano — *opominje*. Jer prećutkivanje *o identitetu*, šta god pod njim podrazumijevali, obično znači i prećutkivanje *o sebi*.